

Tomas Vaiseta

VASAR
NAMIS

Monografija

| LAPAS |

VASARNAMIS

Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija
1944–1990

Tomas Vaiseta

monografija

| LAPAS |

Pirmasis knygos variantas rašytas kaip Lietuvos mokslo tarybos finansuotos podoktorantūrinės stažuotės „Sovietinė psichiatrija Lietuvoje: vienos ligoninės atvejo tyrimas (1944–1990)“ (Nr. 004/55/MTS-150000-317) rezultatas

RECENZENTAI

doc. dr. Neringa Klumbytė (Majamio universitetas, JAV)

doc. dr. Nerijus Šepetyš (Vilniaus universitetas, Lietuva)

KALBOS REDAKTORĖ

Dangė Vitkienė

DIZAINAS

Zigmantas Butautis

Knygos leidybą iš dalies parėmė:

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma ar būdu, viešai skelbti, taip pat padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais (internete), išleisti ir versti, platinti jo originalą ar kopijas: parduoti, nuomoti, teikti panaudai ar kitaip perduoti nuosavybėn.

Draudžiama šį kūrinių, esančių bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti, viešai skelbti ar padaryti visiems prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

ISBN 978-609-8198-13-3

© Tomas Vaiseta, 2018

© Leidykla LAPAS, www.leidyklalapas.lt, 2018

Rašau apie Vasaros penkis, nes bijau Vasaros penkių.

Ramunė Brundzaitė

TURINYS

PADEKA	9
IVADAS.....	11
1. GALIA LIGAI: priklausomybė nuo institucijos.....	27
Sistemos diegimas.....	31
Priklausomybės sukūrimas	37
Karas ir jo palikimas.....	41
Ligoninės struktūra	47
Gyvulių ūkis.....	61
Dispanserio aštuonkojis.....	66
Priklausomybės pasekmės.....	73
2. LENINGRADĖJIMAS: terapija	81
Ištakos I: Kraepelino paradigma.....	85
Ištakos II: Pavlovo dogma.....	89
Dvi mokyklos.....	93
Terapija: trys etapai	96
Vakarai per Leningradą.....	122

3. KORTŲ NAMELIS: vidaus gyvenimas	127
Pacientų erdvė.....	130
Disciplinuoti ir bausti, laužyti ir skatinti.....	137
Socialumo formos: naujos buvimo reikšmės.....	148
Kontratapatybės buveinė	154
Smurtas.....	158
4. „SVEIKAS LIGONIS“: pacientų savęs suvokimas	173
„Aš“ kaip sovietinis pilietis	178
„Aš“ kaip medicinos objektas.....	182
„Aš“ kaip pacientas.....	186
„Aš“ kaip psichikos ligonis	189
5. LIGA GALIAI: paralelizacija.....	195
Politinė diagnozė	199
Smurtas per instituciją.....	212
Sovietiniai odisejai	216
Ligoninė kaip paradokso vieta.....	223
PRO VASARNAMIO LANGĄ: išvados	225
Šaltiniai ir literatūra.....	257

Padėka

Šiek tiek baugu šiais ir taip pernelyg biurokratizuotais ir technologizuotais laikais pradėti nuo padėkos trimis institucijoms, tačiau pradėsiu: ši knyga tikrai nebūtų išėjusi, jei 2013 m. Lietuvos mokslo taryba nebūtų suteikusi galimybės imtis podoktorantūrinės stažuotės, kurios metu galėjau skirti visą laiką sovietinės psichiatrijos tyrimams, su neapsakomu malonumu trūnyti archyvuose ir skaityti knygas geriausiose Londono ir Miuncheno bibliotekose; taip pat vargu, ar turėčiau tokiai knygai parašyti reikalingos (bent minimalios) kompetencijos, jei savu laiku nebūčiau patekęs į Vilniaus universiteto Istorijos fakultetą, kur kiekvieną dieną – iki pat šios dienos – dėl intelektualiai griežtos, bet asmeniškai draugiškos aplinkos vis iš naujo atrandu prasmę būti istoriku; ir pagaliau Kultūros taryba, suteikusi pasitikėjimą autoriumi ir skyrusi dalinį knygos finansavimą.

Tačiau institucijos yra žmonės ir knygos yra žmonės. Šią knygą taip pat sugebėjau parašyti tik dėl to, kad pažinau ir bendravau su daug geranoriškų, profesionalių, išvalgių, kritiškų žmonių, kuriems jaučiu didelį dėkingumą. Čia galiu padėkoti tik daliai jų: visiems pašnekovams, kurie dėl savo patirties tapo šios knygos herojais, Arūnui Germanavičiui, kuris manęs nepažinodamas sutiko vadovauti podoktorantūrinei stažuotei ir visada draugiškai priimdavo savo darbo kabinete Vasaros gatvėje, monografijos recenzentams Neringai Klumbytei ir Nerijui Šepečiu, atradusiems laiko labai skrupulingai ir konceptualiai kritikai (dovanokite, kad ne visų pastabų paisiau), Arvydui Gelžiniui, Rūtai Mėlinskaitei, bičiuliams Mariui Ėmužiui,

Andriui Grodžiui ir Valdemarui Klumbiui, kurie pokalbiais, patarimais, archyvinėmis nuorodomis ir pažintimis su kitais tyrimui naudingais žmonėmis sutaupė man begalę laiko ir motyvavo gilintis toliau, Arūnui Streikui, iš kurio jau daug metų mokausi, kaip suprasti ir nagrinėti sovietinę visuomenę, Ūlai Ambrasaitėi, su kuria atsitiktinai susitikome traukinyje Vilnius–Kaunas ir kartu kulniuodami iš geležinkelio stoties Laisvės alėjos link sutarėme, kad jai atsiųsiu knygos rankraštį, redaktorei Dangei Vitkienei už gebėjimą elegantiškai brautis pro žodžių brūzgynus.

Ir tik Saulinai, mano žmonai, teko išverti sunkiausiąją dalį – *Vasarnamį* rašantį mane: atimantį iš jos bendrus savaitgalius, aukojantį atostogų laiką, bambantį, pykstantį, nerimstantį, įkyrintį, pamirštantį. Tačiau visa tai turbūt dar kartą patvirtina, kad meilė – viena iš sunkiausių beprotybės formų.

Ivadas

Einu sykį vakare leisti vaistus. Per tą stebėjimo palatą reikia pracisti. Hanečka, buvo dauniukė, gieda: „Союз нерушимый...“ Nu, tą himną gieda. Aš suleidau vaistus, einu atgal, [girdžiu:]
„Lietuva, Tėvyne mūsų...“

Iš pokalbio su medicinos seserimi N. D.

Ši knyga galėjo vadintis *Vasaros 5*. Augdamas Vilniuje nuo mažų dienų girdėdavau tą miglotą, paslaptinę – Vasaros 5. Visi taip vadino šiuo adresu įsikūrusią psichiatrijos ligoninę. Net vaikai prisimindavo šiuos žodžius, kai susiginčiję ar susipykę norėdavo užgauti kiemo draugą: „Tu iš Vasaros 5!“ Ko gero, nei aš, nei kuris kitas vaikas nebūtų galėjęs tiksliai pasakyti, kas yra tas „Vasaros 5“, bet visi žinojo, kad tai skaudūs, įžeidūs žodžiai. Augome sovietinėje, vėliau – posovietinėje erdvėje, kurioje psichikos sutrikimų turintys žmonės vadinami „durniais“, o psichiatrijos ligoninė – „durnynu“. Sociokultūrinė stigma, užkoduota žodžiuose „Vasaros 5“, išlikusi stipri iki mūsų dienų. Iš čia kilo pagrindinis knygos tikslas – nebepasiduoti per šimtmečius susiformavusiems vaizdiniais, kurie išrūšiuoja žmones ir atima galimybę pažinti tikrovę. Nebepasiduoti reiškia bent nepalaikyti stigmatos. Nepavadinti knygos *Vasaros 5*.

O stigma yra galinga. Istorikai dažnai atkreipia dėmesį, kad nemažai dabartinių politinių, socialinių ir kultūrinių problemų yra paveldėtos iš sovietinės okupacijos laikotarpio ar susiformavo kaip

jo rezultatas. Ne vienoje gyvenimo srityje toks baksnojimas į praeitį yra tapęs tiesiog banalybe, kuri kartais jau ne padeda, o priešingai – ap sunkina pastangas suprasti šių dienų visuomenės gyvenimą ir susidariusias kliūtis. Tačiau to negalima pasakyti apie psichiatriją Lietuvoje: nors per nepriklausomybės metus šioje srityje taip pat įvyko daug pokyčių, tyrimai rodo, kad psichikos sveikatos politika yra tinkamai suformuluota, bet jos įgyvendinimas stringa¹. Tarp pagrindinių kliūčių yra nurodoma tai, ką reikėtų laikyti sovietiniu paveldu, pavyzdžiui, institucionalizuotos sistemos gyvybingumas arba biomedicininio psichiatrijos modelio dominavimas².

Tiems, kurie siekia psichikos sveikatos politikos sisteminių ir praktinių pokyčių, sunkiai sekasi įveikti pasipriešinimą jų tikslams, ir viena iš to priežasčių galėtume nurodyti visa jėga išsiskleidusius stigmatizuojančius vaizdinius: jie stumia žmones nuo domėjimosi šia sritimi ir apgaubia abejingumo šydu, todėl platesnė visuomenė nežino ir menkai nori sužinoti, su koku paveldu yra kovojama, todėl iš jos nesulaukiama rimtesnės paramos permainingoms įgyvendinti. Juk kai nežinoma, kas buvo, nėra savaime aišku, kodėl tai reikia keisti. Per beveik trisdešimt metų nebuvo atliktas nė vienas istorinis tyrimas, kuris bandytų atsakyti į klausimą, kokia buvo sovietinė psichiatrija Lietuvoje. Iki šiol tai yra likę uždaru mūsų šalies psichiatrų bendruomenės reikalas – bendruomenės, kurios pastangos praėjusio amžiaus paskutiniame dešimtmetyje reflektuoti ką tik pasibaigusį istorinį tarpsnį faktiškai žlugo ir baigėsi vidiniu susiskaldymu. Kai prasidėjus Atgimimui kilo sovietinės psichiatrijos kritikos banga, nemažai psichiatrų užėmė gynybinę poziciją: kuo mažiau kalbėti apie praeitį ir kartu išlaikyti kuo daugiau anos sistemos elementų.

Ši knyga yra istorinė studija, todėl joje nekeliami medicinos sociologijai ir filosofijai svarbūs klausimai, kas yra (psichikos) liga ir (psichikos) sveikata, kas apskritai yra psichė, kaip ją atpažinti ir kaip su ja elgtis, tad nėra vertinami ir iš šių ontologinių klausimų kylantys bei į juos atsakantys teoriniai modeliai (tarkime, psichiatrija *vs.*

psichoterapija ar biomedicina *vs.* psichoanalizė ir pan.) – šie knygoje naudojami tik kaip analizės instrumentai ir nagrinėjami kaip istorinėje tikrovėje susiformavę ir praktiškai realizuoti faktai. Todėl nesiekiami atsakyti į klausimą, kurie žmonės laikytini ligoniais, kaip geriausia juos gydyti ir pan. Tačiau bandymas išsiaiškinti, kokia buvo sovietinė psichiatrija Lietuvoje, gali padėti sukurti atspirties tašką ar bent orientacinę gairę tiems, kas formuoja ir įgyvendina psichikos sveikatos politiką, o dar svarbiau – gali padėti visuomenei apsispręsti, kiek ir kokias permainas ji nori palaikyti, kitaip tariant, gali paskatinti nebesislėpti patogioje stigmos užuovėjoje.

Objektas ir tikslas. Lietuvos psichiatrijoje, kaip ir kitose gyvenimo srityse, su sovietine okupacija prasidėjo centre suformuotos sistemos diegimas, o jos pagrindiniais elementais buvo psichiatrijos ligoninės – visa sistema rėmėsi hospitalizuotu gydymu. Nors vėlyvuoju sovietmečiu išsiplėtojo nestacionari psichiatrijos sistemos dalis (vadinamoji dispanserizacija), ji daugiausia kūrėsi kaip stacionarios dalies tęsinys ir buvo glaudžiai su ja susijusi. Kitaip tariant, būtent psichiatrijos ligoninės buvo pagrindiniai organizaciniai vienetai, kurių viduje praktiškai buvo realizuojamas teorinis sovietinės psichiatrijos modelis, todėl nagrinėdami jų veiklos istoriją galime daugiausia sužinoti apie psichiatrijos raidą – ne tik praktiniu, bet ir teoriniu lygmeniu. Todėl tirti sovietų Lietuvos (1944–1990) psichiatriją pasirinkta remiantis vienos – Vilniaus Vasaros gatvėje iki šiol tebeveikiančios³ – psichiatrijos ligoninės atveju.

Antakalnyje, tuometiniame Vilniaus priemiestyje, miškingame Sapiegos parke, stovėję rūmai ligonine paversti 1920 metais. Iš pradžių čia gydyti tuberkulioze sergantys žmonės, o 1927 m. atidaryta psichiatrijos ligoninė. Lenkijos užimtame Vilniuje tarpukariu ligoninėje buvo nedaug vietų: iš pradžių 120, vėliau šis skaičius išaugo iki 230. Iš jų 50 lovų nervų ligoniams ir 50 lovų psichikos ligoniams buvo išnuomota Stepono Batoro universiteto Medicinos fakulteto Nervų ir proto ligų klinikos studentams mokytis⁴. Ligoninės augimą

daugiausia lėmė tai, kad 1934 m. jai buvo perduotas stambus ūkis Kairėnų gyvenvietėje ir ten įkurta 80 lovų kolonija nepagydomiems ligoniams⁵. Ligoninė garsėjo tuo, kad 1930 m. į ją buvo perkeltas profesoriaus Maksymiliano Rose'ės vadovaujamas Smegenų tyrimo institutas⁶.

Lietuvai atgavus Vilnių, o netrukus sovietams šalį okupavus, ši psichiatrijos ligoninė tapo svarbiausia psichiatrijos įstaiga visoje sovietų Lietuvoje. Respublikinio psichiatrijos centro statusą ji turėjo iki septinto dešimtmečio pradžios, o nenutrūkęs bendradarbiavimas su universitetu išlaikė didelę jos svarbą ir vėlesniais metais. Tad adresu Vasaros g. 5 įsikūrusi ligoninė buvo vienintelė tokia, veikusi visą sovietinės okupacijos laikotarpį, o jos vaidmuo ir reikšmė psichiatrijos sistemai sovietmečiu tapo papildomais, bet svariais argumentais ją pasirenkant kaip tyrimo objektą.

Metodologiniai pjūviai ir uždaviniai. XIX a. pabaiga ir XX a. pirma pusė pasižymėjo radikaliomis psichiatrijos permainomis – psichikos ligonius globojančios, juos nuo kitų ir nuo savęs saugančios prieglaudos palaipsniui virto psichiatrijos ligoninėmis, t. y. medicinos įstaigomis. Senąjį žodyną (pamišėliai, beprotybė, prieglauda) palengva ėmė keisti modernėjančios medicinos žodynas (ligoniai, psichikos liga, ligoninė)⁷. Tai buvo XVII–XVIII a. prasidėjusios modernybės, arba Proto amžiaus, rezultatas, kai racionalumo išaukštini- mo laikais pamišimas pradėtas suprasti kaip proto stoka, kuri naujai simbolinei tvarkai reprezentavo grėsmę, todėl ją reikėjo įveikti, ir įveikti, žinoma, racionaliais būdais⁸. Šį racionalumą įkūnijo mokslas, todėl psichiatrija, kaip ir visa medicina, turėjo tapti jo dalimi, dar viena ekspertine sistema, kuri „aprėpia tiek socialinius santykius, tiek ir intymius asmens gyvenimo dalykus“⁹. Šiuos uždavinius įgyvendinančios institucijos buvo grįstos racionaliais principais, t. y. jos tapo organizacijomis su aiškiais tikslais, funkcijomis, darbo pasidali- jimu ir veiklos biurokratizavimu. Tad sociologiniu požiūriu susikū- rusias psichiatrijos ligonines galima vadinti moderniomis medicinos

organizacijomis, kurių pagrindinis tikslas yra „tvarkytis su pasekmėmis individualių pacientų ir pacientų kaip socialinės grupės, sergančios psichikos ligomis“¹⁰. Žodis „tvarkytis“ čia reiškia, kad ankstesnės ikimodernių prieglaudų funkcijos „globoti“ nėra atsisakoma, tačiau formaliai ji tampa antraile modernios terapinės funkcijos atžvilgiu, t. y. dabar, remiantis medicinos mokslu, siekiama išgydyti psichikos ligą, pakeisti žmogaus psichikos būklę, grąžinti jį į protą¹¹.

Šioje knygoje į psichiatrijos ligoninę bus žiūrima kaip į besikuriančią ir kintančią modernią medicinos organizaciją. Nors psichiatrijos ligoninė jau egzistavo tarpukariu nepriklausomoje Lietuvoje, dėl pačios psichiatrijos raidos modernios organizacijos pavidalą psichiatrijos ligoninė didesne dalimi ėmė įgauti jau sovietinės okupacijos metais. Sociologas Williamas W. Eatonas šią modernią medicinos organizaciją mato per ideologijos, technologijos ir struktūros prizmę. Ideologiją Eatonas apibrėžia kaip idėjų sistemą, kuri sudaro organizacijos tikslų hierarchiją ir nulemia jos veiksmus. Technologija – tai visi organizacijos naudojami metodai išsikeltiems tikslams pasiekti. Taip pat pasitelkiamos dvi komplementarios mąstymo sistemos – diagnostinė ir įvertinimo. Abi jos tiesiogiai tarnauja ideologijos nubrėžtiems tikslams. Diagnostinė sistema leidžia nustatyti, kokių konkrečių priemonių reikia imtis, o įvertinimo sistema – ar pavyko pasiekti užsibrėžtus tikslus. Organizacija sukuriama, kai į konkrečią aplinką yra suvedama ideologija ir technologijos. Čia nustatomi ideologijos siūlomas vertybes priimančių atlikėjų vaidmenys, o jų vietą lemia tai, kokiomis technologijomis ir kaip jie moka naudotis. Tuo metu struktūra apibrėžiama kaip organizuojama aplinka, kurioje realizuojami ideologijos tikslai ir naudojamosi technologijomis¹².

Sociologinį modernios organizacijos aprašą Eatonas ir kiti tyrėjai taiko ir ligoninių funkcionavimo analizei: psichiatrijos ligoninėje ideologijos vaidmenį atlieka psichiatrijos modeliai¹³ (dar vadinami perspektyvomis¹⁴, teorinėmis aiškinimo sistemomis¹⁵). Tai yra psichikos ligą bei jos priežastis aiškinančios ir tam tikrus terapijos

metodus, požiūrį į ligą ir paciento statusą implikuojančios teorijos. Technologijos – tai visi naudojami terapijos metodai ir juos papildančios ar sąlygas jiems veikti sukuriančios priemonės, o struktūra – ligoninės institucinė sąranga ir vidaus tvarka. Tad Vilniaus psichiatrijos ligoninės veikla bus nagrinėjama per socialinės istorijos prizmę, t. y. man daugiausia rūpės, kaip ši moderni medicinos organizacija kuriasi ir funkcionuoja socialinėje aplinkoje: kokie tikslai jai keliami ir kokią institucinę struktūrą įgauna (1 skyrius), kaip veikia tam tikrą visuomenės dalį (ideologija ir technologijos – 2 skyrius), koks vidinis mikrosocialinis gyvenimas susiklosto (tvarka, disciplina, sąlygos, socialinė praktika – 3 skyrius), kaip šią organizaciją ir save joje suvokia tie individai, kuriuos veikti jai yra priskirta (4 skyrius), juk „modernųjų institucijų nulemtos permainingos tiesiogiai susipina su individo gyvenimu, taigi ir su jo *As*“¹⁶.

Vakarietiškoms visuomenėms kurtas „modernėjimo“ ir „modernizacijos“ sąvokas taikyti sovietinei visuomenei labai problemiška¹⁷, nors vis daugiau sovietologų linkę pritarti, kad ši tapo modernia (Lietuvos atveju modernėjimas buvo prasidėjęs dar iki okupacijos). Vis dėlto, jei ir galima Sovietų Sąjungoje veikusią psichiatrijos ligoninę nagrinėti kaip modernią (ar modernėjančią) organizaciją, tai tik atsižvelgiant ir atskirai ištiriant specifines politines vietos sąlygas ir politinės valios reikšmę, todėl nagrinėsiu, kaip politiškai buvo kuriama sovietinė psichiatrijos sistema ir kokią reikšmę joje įgavo psichiatrijos ligoninė kaip medicinos organizacija (1 skyrius). Pagaliau kelsiu ir kitą su politine santvarka bei visuomenės modernizacija tiesiogiai susijusį klausimą: kaip metams bėgant transformavosi šios organizacijos funkcionavimas, kokių specifinių bruožų įgijo, kaip tai susiję su pačia sovietine sistema ir kiek ji (ne)atitinka modernios organizacijos bruožų (5 skyrius).

Taigi psichiatrijos ligoninės analizę atliksiu taikydamas anksčiau pristatytą sociologinę modernios organizacijos sampratą ir jos pasiūlytą struktūrą, tačiau tai darysiu per istorinės kaitos prizmę ir

siekdamas suprasti istorinę tikrovę, todėl naudosis istorinio tyrimo instrumentus – istorinę rekonstrukciją, šaltinių kritinę analizę ir sąlytinės istorijos metodą.

Knygoje pasirinkau vartoti kelis probleminius pavadinimus ir sąvokas. Vasaros gatvėje esančios psichiatrijos ligoninės pavadinimas per visą jos gyvavimo istoriją ne kartą keitėsi (taip pat ir sovietiniu periodu), tačiau paprastumo dėlei visur vartosiu pavadinimą Vilniaus psichiatrijos ligoninė. Toks pasirinkimas atspindi viso tyrimo kryptį – nors šioje ligoninėje sovietmečiu veikė ir nervų skyriai (todėl ji kurį laiką vadinta Psichoneurologine ligonine), koncentruojamasi į psichiatrijos funkcijų atlikimą ir psichiatrijos skyrių veiklą.

Problemiškos sąvokos yra „psichikos ligonis“ ir „pacientas“, nurodančios į medicinos diskurso sukurtas psichikos sutrikimų turinčių asmenų sampratą, tačiau tokios sąvokos vartotos sovietmečiu, o jų pakeitimas alternatyviomis sukeltų papildomų keblumų, todėl knygoje pasirinkta vadinti būtent taip.

Šaltiniai. Tyrime naudotos keturios šaltinių grupės:

1. Archyviniai dokumentai. Vienas svarbiausių šaltinių – Vilniaus psichiatrijos ligoninės archyvas, kuris saugomas dviejose vietose – Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA)¹⁸ ir Vilniaus miesto Psichikos sveikatos centro archyve (VPSCA)¹⁹. Šiuose archyvuose nagrinėtos kiekvienais metais rengtos ligoninės medicininės veiklos ataskaitos²⁰, ligoninės direktoriaus leisti įsakymai, su ligoninės veikla susiję LSSR sveikatos apsaugos ministerijos įsakymai. Deja, pradėjus tyrimą paaiškėjo, kad pradėta naikinti bent dalis VPSCA archyvo, todėl jau tada buvo neišlikę faktiškai visi kiti ligoninės kasdienę veiklą atspindintys dokumentai. Valstybinė duomenų apsaugos inspekcija po patikros taip pat nesuteikė leidimo prieiti prie vienu svarbiausių turėjusių tapti šaltinių – pacientų ligos istorijų²¹, o tai stipriai apribojo galimybes tirti politinio piktnaudžiavimo psichiatrija problemą, taip pat galimybes nagrinėti kitas svarbias tyrimo sritis, pavyzdžiui, taikytus terapijos metodus.

LCVA esančiame LSSR sveikatos apsaugos ministerijos fonde²² buvo nagrinėjami psichiatrijos klausimus liečiantys įsakymai ir kiti dokumentai (pavyzdžiui, ministerijos kolegijos posėdžių protokoliai). Sveikatos apsaugos sistemos būklei išsiaiškinti ir sovietinės sistemos diegimo procesui suprasti taip pat buvo nagrinėti bendrojo pobūdžio įsakymai, nutarimai, susirašinėjimai ir ataskaitos. Labai svarbiu tyrimo šaltiniu tapo šiame fonde saugomi piliečių skundai, siųsti į ministeriją, laikraščių redakcijas, partijos nariams ir kt. Nuo 1947 m. saugomi keli šimtai tomų skundų sveikatos apsaugos klausimais. Tarp jų yra pavykę aptikti iki 300 skundų, kuriais pranešta apie psichiatrinio gydymo ar konkrečiai su Vilniaus psichiatrijos ligoninės veikla susijusias problemas.

Nagrinėti ir du Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) KGB fondai²³, kuriuose ieškoti ir nagrinėti šaltiniai, susiję su psichiatrijos panaudojimu politiniais tikslais (baudžiamosios bylos, nutartys siųsti teismo psichiatrinei ekspertizei, instrukcijos, įsakymai), taip pat kai kuriems Vilniaus psichiatrijos ligoninės psichiatrams iškeltos baudžiamosios bylos pokario metais. Naudingas orientacinis šaltinis šiuo klausimu tapo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro parengtas tinklalapis, kuriame publikuojami su KGB veikla susiję dokumentai²⁴.

2. Interviu. Tyrimo metu buvo atlikti 27 pusiau struktūruoti interviu: 14 buvusių psichiatrijos ligoninių pacientų, 4 disidentinės ir rezistencinės kovos dalyviai, 9 ligoninės medicinos personalo atstovai. Siekta surasti ir pakalbinti kuo daugiau ligoninėje dirbusio medicinos personalo, tačiau vis didėjantis laiko nuotolis ir nemažos dalies kalbintų žmonių atsisakymas pasidalinti asmenine patirtimi neleido išnaudoti šio sakinės istorijos metodo tiek, kiek buvo planuota iš anksto. Apie šio metodo taikymo problematiką rašyta daug²⁵, todėl tenka pridurti tik tai, kad, iki šiol nesant psichiatrų bendruomenės savirefleksijos sovietinės praeities klausimu, vyrauja uždarumo ir atsargumo tendencija, ir ji buvo jaučiama beveik visų pokalbių su

buvusio medicinos personalo atstovais metu. Tad labai sunku jų pateikiamoje informacijoje tarp aktualizacijų, diskusijų, apologetikos ir interpretacijų rasti aiškių faktų, praeities tikrenybių ir situacijų.

Kita vertus, nepaisant visų metodologinių problemų, kurias kelia sakinės istorijos metodas, yra pripažįstama, kad tam tikrų socialinių grupių kalbinimas gali būti kone vienintelis būdas leisti prabilti tiems, kurie paprastai neturi teisės kalbėti arba yra tildomi²⁶, o tai ypač aktualu, kai kalbame apie psichiatrijos ligoninių pacientus²⁷. Tačiau net įveikus tylos sieną, čia susiduriame su specifine, etikete „pacientas“ paženklinta žmonių grupe, kurios nuomonė sovietinėje sistemoje, o gal ir vėliau, buvo delegituota, ir tai kelia papildomų iššūkių tyrėjui²⁸. Psichiatrijos ligoninių pacientų atveju ši etiketė turi dar stipresnę neigiamą krūvį, nes veikia literatūroje išsamiai aprašyta psichikos ligos stigmatizacija. Ši stigmatizacija gali skatinti pateikėją nepasitikėti klausėju, slėpti ir keisti tam tikrus autobiografinius faktus ar net neigti ligą.

Iš visų kalbintų pateikėjų, kurie yra buvę psichiatrijos ligoninėse, tik vieno atsakymai pasirodė neadekvatūs ir todėl jo liudijimas nenauginėtas šiame tyrime. Visi kiti pateikėjai – net ir tie, kurie tam tikru metu buvo atsidūrę psichiatrijos ligoninėje dėl rimtų psichikos sutrikimų, – kalbėjo nuosekliai ir logiškai, sudarė už savo žodžius atsakyti galinčių žmonių įspūdį, todėl nebuvo priešasčių, kodėl jų liudijimais negalėtų būti pasiremta ar pasinaudota analizei. Pagaliau problematikos jautrumas, stigmos baimė ir noras apsaugoti asmeninio pobūdžio informaciją kėlė nemažai sunkumų rasti ir šios grupės pateikėjų, kurie sutiktų prisiminti dažnai ne pačius šviesiausius savo gyvenimo epizodus. Todėl daliai buvusių pacientų atrasti buvo pasinaudota vadinamoju sniego kamuolio metodu – vienas asmuo padeda užmegzti kontaktą su kitu asmeniu, šis – su kitu ir t. t. Žinoma, tokiu būdu surinkta pateikėjų grupės dalis turėjo įtakos liudijimų pobūdžiui. Jų pasakojimuose pasikartojantys tam tikri motyvai (pavyzdžiui, ligoninėje užsimezgusi artima draugystė) negali būti apibendrinti, nes

tokia patirtis gali priklausyti veikiau konkrečiai grupei nei bendrai psichiatrijos ligoninių pacientams.

3. Periodika. Nagrinėta trijų skirtingų periodų spauda: (1) karo metais leistas specializuotas leidinys *Lietuviškoji medicina* suteikė informacijos apie šio tyrimo objekto priešistorę; (2) sovietinis specializuotas žurnalas *Sveikatos apsauga* nagrinėtas kaip sovietinės psichiatrijos modelį, sovietmečio psichiatrų požiūrius ir diskusijas, psichiatrijoje vyraujančią problematiką atspindintis šaltinis, o kitoje periodinėje spaudoje (*Tiesa, Švyturys, Nemunas, Tarybinė moteris, Vakarinės naujienos, Mokslas ir gyvenimas, Gimtasis kraštas, Žalioji Lietuva*) ieškota psichiatrijos temą gvildenančių tekstų, kurie padėtų išsiaiškinti, kas ir kaip sovietmečiu kalbėjo apie psichikos ligas, ligonius ir psichiatrijos ligonines, kaip šios srities problemos buvo pristatomos visuomenei, o Atgimimo metais – kaip aktualizuota ir problemizuota psichiatrijos veikla Lietuvoje; šiam laikotarpiui priskirtina ir pagrindinė spauda, kurioje buvo skelbiama apie politinį piktnaudžiavimą psichiatrija (*Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, Aušra*); (3) nepriklausomybės laikų specializuoti leidiniai (*Gydytojų žinios, Lietuvos sveikata, Psichiatrijos žinios*) tapo šaltiniais, iš kurių sužinome, kaip psichiatrai bandė kalbėti ir reflektuoti sovietinę praeitį, kokias problemas kėlė, kaip jas aiškino ir kas buvo nutylima, ten buvo publikuota taip pat psichiatrijos ligoninių personalo atsiminimų, o kita periodinė spauda (*Lietuvos rytas, Respublika, Kauno tiesa, Akistata, Atgimimas*) nagrinėta ir kaip viešojoje erdvėje keltų diskusijų sovietinės psichiatrijos temomis šaltinis.

4. Atsiminimai. Nepriklausomybės metais yra paskelbta nemažai gydytojų atsiminimų, tačiau ne visų jų istorinė vertė vienoda. Šiame tyrime kaip papildomas šaltinis kai kurių įvykių galimoms versijoms išskelti ar bendram istoriniam kontekstui suprasti yra naudoti tie atsiminimai, kuriuose kaip pasakojimo veikėjai iškyla psichiatrai ar išsamiau aptariamos sovietmečiui būdingos situacijos (pavyzdžiui, Pavlovo mokyimo įsitvirtinimas medicinos diskurse, pokario padėtis

ir kt.)²⁹. Analizuojant politinio piktnaudžiavimo psichiatrija problematiką, taip pat remtasi asmenų, kurie teigė patyrę psichiatrinę prievartą, atsiminimais³⁰.

Istoriografija. Šios knygos apimtis neleidžia aptarti plačios ir turtingos psichiatriją nagrinėjančios istoriografijos, todėl apžvelgsiu tik tiesiogiai su sovietine psichiatrija susijusius darbus. Psichiatrija nėra pamiršta tema sovietmečiui skirtoje istoriografijoje, tačiau pirmiausia ir daugiausia susitelkta į piktnaudžiavimo psichiatrija politiniais tikslais problemą. Šaltojo karo kontekste praėjusio amžiaus septintą dešimtmetį pasirodę pirmieji pranešimai apie priverstinį žmonių uždarymą į Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligonines dėl jų politinių įsitikinimų ar veiklos palaipsniui tapo politinės ir informacinės kovos objektu. Sovietų Sąjungos valdžiai neigiant kaltinimus piktnaudžiavimu, Vakarų ekspertai ir žmogaus teisių gynėjai koncentravosi į konkrečių faktų ir įrodymų suradimą bei viešinimą, jų politinį ir teisinį įvertinimą. Todėl jau aštuntame dešimtmetyje pasirodžiusios studijos daugiausia kalba apie politinių disidentų uždarymą, analizuoja atskirų asmenų bylas, pristato surinktą faktografinę medžiagą, pastangas ją paviešinti ir priversti Vakarų politikos lyderius pripažinti piktnaudžiavimo atvejus. Kaip chrestomatines įvardinčiau Sidney Blocho, Peterio Reddaway'aus ir Roberto van Voreno knygas³¹. Taip pat reikėtų paminėti tarptautinių žmogaus teisių organizacijos *Amnesty International*, kitų organizacijų ir vyriausybinų tyrimų išleistas ataskaitas, paremtas liudininkų, SSRS dirbusių psichiatrų ir teisininkų pasakojimais, oficialiais ir neoficialiais duomenimis³², bei pačių Sovietų Sąjungos disidentų ir psichiatrų išleistus atsiminimus³³ ar studijas³⁴. Tik pastaraisiais metais istoriografijoje galima aptikti bandymų į psichiatrijos panaudojimą politiniais tikslais pažiūrėti nauju kampu, pavyzdžiui, iš psichiatrijos ligoninėse uždarytų disidentų sąvokimo ir apibrėžimo perspektyvos³⁵.

Visame šiame istoriografiniame masyve sovietinė psichiatrija aptariama politikos, žmogaus teisių ir medicinos etikos kontekste,

tačiau piktnaudžiavimas politiniais tikslais neišsemia sovietinės psichiatrijos temos, o yra tik vienas, nors ir labai reikšmingas jos aspektas. Be to, didžioji tokių darbų dalis išleista dar iki Sovietų Sąjungos griūties, t. y. Šaltojo karo metais³⁶. Tokiomis aplinkybėmis, viena vertus, buvo labai sunku ar neįmanoma patikrinti iš už geležinės uždangos gaunamos informacijos (pavyzdžiui, per pagrindžio savilaidą skelbiamus duomenis apie konkrečius piktnaudžiavimo psichiatrija atvejus), tad Vakaruose veikusių žmogaus teisių ir kitų organizacijų skelbtuose psichiatrijos aukų sąrašuose ne tik pasitaikydavo daug faktinių klaidų, bet ir būdavo įtraukiami tokie atvejai, kai politiniai motyvai iš šių dienų perspektyvos kelia didelių abejonių. Kita vertus, informacinėje kovoje tikslas įrodyti sovietinio režimo blogį užgoždavo kritišką mokslinę laikyseną ir nuostatas taikyti objektyvius metodologinius kriterijus. Žinoma, ir iš kitos pusės skleidžiama sovietų propaganda ne tik siekė paslėpti daromus nusikaltimus, bet ir Vakarų viešojoje erdvėje įvesti kuo daugiau nepasitikėjimo, abejonių ir dviprasmybių, todėl dabar sunku tiksliai įvertinti, kiek ano meto šaltinius (ir galbūt net kai kuriuos tyrimus) galėjo veikti sąmoningos sovietų manipuliacijos.

Darbų, kuriuose sovietinė psichiatrija būtų nagrinėjama kaip mokslo, medicinos, socialinės ir kultūros istorijos objektas, gerokai mažiau. Šiuo atveju tyrėjai pirmiausia domisi pirmuoju porevoliuciniu dešimtmečiu ir stalininiu periodu, kai didžiausią įtaką darė fiziologo Ivano Pavlovo idėjos³⁷. Iš šios krypties istoriografijos išsiskiria istoriko Benjamino Zajiceko publikuota disertacija, kurioje jis išsamiai atskleidžia sovietinės psichiatrijos modelio kūrimą, Pavlovo mokymo diegimą psichiatrijoje ir politines šių procesų priežastis. Daugiausia dėmesio istorikas skiria politinių, mokslinių ir medicininų institucijų vaidmeniui apibrėžiant sovietinės psichiatrijos modelį, o jo tyrimo chronologinės ribos tesiekia 1953 metus³⁸. Tuo tarpu studijų, apimančių visą Sovietų Sąjungos gyvavimo istoriją, pasitaikovo viena kita. Iš jų išskirtinas Paulo Calloway'aus darbas *Soviet and*

*Western Psychiatry: A Comparative Study*³⁹. Tik visai neseniai istoriografijoje atgijo susidomėjimas Sovietų Sąjungos ir viso Rytų bloko psichiatrija. Svarbiausia pastarojo meto knyga – *Psychiatry in Communist Europe*, kurios sudarytojai siekė parodyti, kad Rytų Europos psichiatrijos paveikslas buvo gerokai sudėtingesnis ir turėjo daugiau niuansų, nei galėtų atskleisti diskusijos apie piktnaudžiavimą politiniais tikslais ar psichoanalizės uždraudimą⁴⁰. Apskritai vis dažniau keliamas klausimas, kokia buvo psichiatrija socialistinėse šalyse⁴¹, ir telkiamasi ties atskirais jos bruožais⁴². Sociokultūriniuose tyrimuose psichiatrija kontekstualizuojama platesnių temų, pavyzdžiui, sovietinės psichologijos⁴³ ir beprotybės sampratos⁴⁴, rate.

Pirmąjį dešimtmetį po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo mūsų šalies viešajame diskurse pasitaikydavo diskusijų apie piktnaudžiavimo sovietine psichiatrija atvejus (ypač spaudoje, televizijos laidoje), tačiau liudininkų prie sienos remiami psichiatrai dažniausiai išsigindavo, kad jei tokių atvejų ir būdavo, tai – ne Lietuvoje, bet kitose sovietų respublikose, o čia į psichiatrijos ligonines esą būdavo uždaromi tik iš tikrųjų sergantys žmonės. Tačiau tokios diskusijos, dažnai paremtos tik abipusiais kaltinimais ir asmenine patirtimi, nepaskatino istorikų imtis mokslinių tyrimų, todėl jau antrą nepriklausomybės dešimtmetį ši tema Lietuvoje tapo faktiškai pamiršta, o lietuviškoje istoriografijoje iki šiol taip ir neatsirado nė vienos išsamesnės mokslinės studijos. Kitaip tariant, ribotame istoriografiniame kontekste būtent žurnalistai kėlė esminius klausimus ir formavo tam tikrą kalbėjimo apie sovietinę psichiatriją Lietuvoje diskursą, iš kurio galima nustatyti psichiatrių veiklos kritikos kryptis⁴⁵ ir pačių psichiatrių savignyos naratyvus⁴⁶.

Skirtingai nei pasaulinėje istoriografijoje, Lietuvoje nėra išleista net nuodugnesnio faktografinio rinkinio ir juo labiau neįmanoma rasti atsakymo į svarbiausius klausimus. Juos nagrinėjančiai lietuviškai istoriografijai galėtume iš dalies priskirti nebent anksčiau minėto van Voreno darbus, kuriuose aptariamos ir Baltijos šalys,

Romo Kalantos atvejo tyrimus⁴⁷ ar istoriko Arvydo Anušausko pastabas, kaip sovietų vidaus reikalų sistemos struktūros panaudojo psichiatriją politiniais tikslais⁴⁸. Tačiau norintieji sužinoti daugiau, be pavienių bendro pobūdžio mokslinių straipsnių⁴⁹ ir atsiminimų, gali remtis tik spaudos publikacijomis ir vieninteliu platesniu dokumentu ir kitų šaltinių rinkiniu *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*⁵⁰, kurio dėl sudarytojo asmeninės patirties, politinio angažuotumo ir retorikos negalima laikyti visiškai patikimu.

Dar menčiau lietuviškosios istoriografijos lauke svarstyti bendrieji sovietinės psichiatrijos klausimai. Ieškantieji informacijos apie psichiatrijos raidą Lietuvoje sovietmečiu iš esmės turi tenkintis proginiiais, dažnai panegiriniais ir mažai ką bendro su moksliskumo kriterijais turinčiais pačių psichiatrijos institucijų publikuotais leidiniais⁵¹, o vieninteliu žinių šaltiniu apie psichiatrijos mokslą iki šiol tenka nurodyti psichiatrijos vadovėlį⁵², – sovietmečiu parašytą ir apgintą Jono Šurkaus disertaciją⁵³, kurią dėl politinių ir ideologinių to meto aplinkybių tenka vertinti labai kritiškai, – ar žiniasklaidoje pasirodžiusias publikacijas⁵⁴. Istorinius tyrimus šia prasme kiek lenkia sociologų įdirbis – jų darbuose, nagrinėjančiuose posovietinę Lietuvą, galima aptikti ir sovietinei istoriografijai aktualių institucinės globos⁵⁵, psichiatrų ir pacientų⁵⁶, psichikos liga sergančiojo vaidmens ir tapatybės⁵⁷ klausimų.

Apskritai viešieji pasakojimai apie psichiatriją ir psichiatrijos ligonines sovietmečiu – ir tai gerai matyti iš ką tik apžvelgtos istoriografijos, bet dar labiau iš populiariosios kultūros ir atminties diskursų – skleidžiasi tarp dviejų polių. Viena vertus, sovietinę psichiatriją linkstama demonizuoti – psichiatrija ir psichiatrijos ligoninės matomos tik kaip prievartos, kankinimų, nužmoginimo instrumentai. Kita vertus, patys psichiatrijos gydytojai ir jų naratyvą palaikantieji žvelgia į sovietinę psichiatriją ir jos institucijas kaip į cilinę medicinos atšaką, galbūt turinčią jos specifikos nulemtų problemų, tačiau jų nesureikšmina ir akcentuoja terapijos vaidmenį, neretai ją, lygindami

su Vakarų pasaulio psichiatrijos pavyzdžiais, net vertindami kaip pažangesnę ir humaniškesnę.

Ši knyga mėgina išstrūkti iš tokio supaprastinto dvipolio sovietinės psichiatrijos pasaulio. Atliktas tyrimas parodė, kad bent jau Vilniaus psichiatrijos ligoninės istorija sovietmečiu netelpa į tokius rėmus: šalia ligoninėje (kartais tiesmukai) taikyto biomedicininio modelio su konvulsinės terapijos ir vaistų metodais aptinkame kaitos ir naujų terapijos būdų paieškos tendencijas; ligoninė galėjo tarnauti kaip politinis ar piktnaudžiavimo asmeniniais tikslais instrumentas, tačiau kitais atvejais ji galėjo tapti vieninteliu išsigelbėjimu; vieni pacientai čia galėjo patirti smurtą ir kitokią prievartą, kęsti apgailėtinas, nužmoginančias gyvenimo sąlygas, tačiau kiti prisimena šią vietą kaip atokvėpio, užuovėjos ar užsimezgiusios draugystės erdvę. Todėl ir knygai pavadinti ieškojau žodžio, kuris atskleistų šios sovietinės psichiatrijos ligoninės daugiasluoksniškumą, o perskaitytas įgautų dvigubą ironijos dugną. Tą žodį išgirdau kalbėdamas su buvusiais ligoninės pacientais – kaip jie patys vadino šią instituciją, geriau nei kas kitas savo asmenine patirtimi pajutę gyvenimišką ironiją: už lengvo, neįpareigojančio ir nerūpestinga vasara dvelkiančio įvardijimo slėpėsi ir formali griežta kontrolė, ir pairusi tvarka, ir aplaidumas, ir abejingumas, ir žiaurumas, ir nuoširdi pagalba, ir vienatvė, ir maži žmogiški atradimai, ir kurortiški nuotyčiai, ir žeminimas, ir paguoda. Todėl ši knyga pavadinta *Vasarnamiu*.

Ligoninė, kurią vadiname Vasaros 5.
Sovietinė psichiatrija, pasislėpusi už mitų ir legendų.
Pacientų balsas, kurį girdime dar labai retai.

VASARNAMIS

Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija 1940-1990

Istorikas ir rašytojas Tomas Vaiseta pasakoja apie psichiatriją sovietmečiu (1944–1990), nagrinėdamas Vilniaus psichiatrijos ligoninės istoriją, aiškindamasis, kaip ji virto medicinos institucija, kokie terapijos metodai buvo taikomi ir kaip jie keitėsi, suteikdamas galimybę pamatyti ligoninės gyvenimą pacientų akimis. Knygoje pirmą kartą pasitelkiami unikalūs šaltiniai – čia gydytų pacientų ir jų artimųjų skundai, taip pat kalbinti buvusieji pacientai, psichiatrai ir psichologai, ištirta šimtai ligoninės dokumentų.

Tomas Vaiseta (g. 1984) – Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto docentas, humanitarinių mokslų daktaras.

*Tomo tyrimas gali tapti svarbiu žingsniu
keičiant požiūrį į psichikos negalią.*

Dovydas Pancerovas

*Labai įspūdingas ir įdomus darbas. Gražiai ir jautriai parašytas,
bus svarbus indėlis į mūsų mokslą ir kultūrą.*

Dr. Neringa Klumbytė

Augome sovietinėje, vėliau – posovietinėje erdvėje, kurioje psichikos sutrikimų turintys žmonės vadinami „durniais“, o psichiatrijos ligoninė – „durnynu“. Sociokultūrinė stigma, užkoduota žodžiuose „Vasaros 5“, išlikusi stipri iki mūsų dienų. Iš čia kilo pagrindinis knygos tikslas – nebepasiduoti per šimtmečius susiformavusiems vaizdiniams, kurie išrūšiuoja žmones ir atima galimybę pažinti tikrovę. Nebepasiduoti reiškia bent nepalaikyti stigmatos. Nepavadinti knygos Vasaros 5.

Tomas Vaiseta

